

סדר השיח הספרדי שמואל טריגנו

אם להאמין למישל פוקו, "השיח מצוי בתוך סדר החוק". דרך שורה של הליכים, החברה מצפינה את פועלו ומפקחת עליו. לכנות משהו או מישהו נכלל אפוא בהכרח בתוך סדר רטורי, חברתי ופוליטי שעלינו לכבד אם ברצוננו לתקשר ולהישמע בתוך חברה נתונה. התנסיתי באופן אישי בהתקבלותו בישראל של ספר שערכתי ובו שני כרכים, *Le Monde sépharade* (העולם הספרדי). הסקירה היחידה שזכיתי לה בכתב עת היסטורי אקדמי פיתחה רעיון אחד ויחיד שעל פיו, בלבתי בין הספרדים למזרחים.

אפשר לומר שזיהוי הזהות הקולקטיבית העומדת במרכז מחקרנו הוא תוצר של מה שפוקו מכנה "חלוקות", כלומר "הליכי הדרה". הוא מבחין בשלוש מערכות הדרה: הראשונה היא "האיסור", משמע "הדיבור האסור", השנייה היא "החלוקה הכרוכה בשיגעון", והשלישית היא "הרצון לאמת". שלוש חלוקות המשפיעות על עצם קיומה של אותה זהות, במישורים שונים.

החלוקה הראשונה

המונח "עדות המזרח" הוא עז המבע ביותר: זו המצאה ישראלית. מעולם לפני כן לא זיהו כך את הנושא.

הוא מכתוב סיווג היוצר ניגוד בין העדה לבין האומה או העם. האופי האתני מצביע על שלב בחוויה הקולקטיבית הנמצא מתחת לאומה, הוויה תת-פוליטית או א-פוליטית.

זו הפרספקטיבה הפועלת בהיסטוריוגרפיה הרווחת של הציונות, המבחינה בין היישוב בכללו לבין היישוב הישן, שוועד העדה הספרדית היה ביטוי, והשוכחת, בסיפורה של שיבת ציון, עת העליות המודרניות מצפון אפריקה או מתימן, אלא אם אלה מוצמדות למשיחיות, כלומר לאי-רציונלי, במחיר של הפגת הממד הפוליטי של ההיסטוריה של סוף היהדות על אדמות האסלאם.

"עדות המזרח", המועדות ל"אתניות", נתפסות אפוא כמי שעומדות מחוץ לאומה הישראלית ואף מחוץ לעם היהודי.

למונח זה השלכות רבות אחרות. הוא מְשַׁרְה בערמומיות את הרעיון שעל פיו "האומה הישראלית" מקבצת את שלל המוצאים מלבד אלה של "עדות המזרח", והן למעשה האוכלוסייה היחידה הקרויה כך. בו בזמן, ההתייחסות ל"מזרח" רומזת שמה שאינו שייך ל"קהילות המזרח" שייך ל"מערב".

אף על פי שמושגים אלה גיאוגרפיים, יש להם תוקף זהותי, הם מושא של שיפוט ערכי, ועניין זה מודגש היטב על ידי העובדה שאחת האוכלוסיות החשובות ביותר בתוך אותן "עדות" מוצאה מצפון אפריקה, כלומר מן "המערב" הקיצוני ביותר ביחס לישראל.

העובדה שהמונח מוֹטָה ברבים (**עדות**) ושהוא מאגד מוצאים מרובים מחייבת גם אחדות או השתייכות האמורות לקשור ביניהן, ואילו כל מה שמצוי מוחץ להן – ושאין מכנים אותו – מאגד לכאורה גוש מוצק לא פחות. לכן המונח "עדות המזרח" מחייב את קיומו של גוש אחר העומד מולו: האם הוא מצביע על האומה הישראלית, על "העם היהודי", או על "הלא מזרחיים", על "בני המערב"?

אציין דרך אגב שהמילה "עדה", כפי שהיא משתמעת בביטוי זה, איננה מילה עברית אלא ישראלית. היא מצביעה על מצב קדמון וראשוני של הקיום בצוותא, בשעה שבמובנו התנ"כי, המושג **עדת בני ישראל** מצביע על הקהילה הפוליטית המבוססת על הברית, על החוק ועל העדות, בקצרה על הקשר הפוליטי ברמת הרציונליות הגבוהה ביותר שלו.

החלוקה השנייה

אם החלוקה הראשונה מגדירה את הקטגוריה של קולקטיביות, החלוקה השנייה נוגעת לטיב זהותה.

במישור זה, המילה "מזרח" המופיעה בצירוף "עדות המזרח" מתפצלת לשניים: ספרדי-מזרחי. יש לדעת שהמונח "ספרדי" מקורו ביהדות הקלסית, המנגידה אותו ל"אשכנזי". בימים ההם לא היה למינוח זה כל תוקף אתני. הוא לא נגע למוצא אלא לפולחן ולמסורת ההלכתית. ניקח לדוגמא הוגה דעות בן המאה ה-17, רבי יוסף דוד אזולאי, המכונה החיד"א. מוצא משפחתו היה מן העיר פֶס במרוקו, הוא נולד בירושלים והִרְבֵּה לנסוע ברחבי אירופה. ההלכה הספרדית נודעה בעיניו כגמישה ואילו ההלכה האשכנזית נחשבה מחמירה. האחת גילמה את החסד והאחרת את הדין, ואילו המצב האידיאלי היה מבחינתו התכנסותן יחד, כפי שקרה בהלכה האיטלקית, שהרי באיטליה שני המוצאים התערבבו זה בזה.

כך יהודי תימן נחשבים "ספרדים", בשל השפעתה ההתחלתית של מורשת הרמב"ם, וכמוהם יהודי עיראק, שם היה מצוי מרכזו של כל העולם הספרדי באמצעות המוסד הכפול של ראש הגלות והגאון, שמושבים היה בבגדד/בבל. יהודי תימן ויהודי עיראק נכללו באותה הזהות כמו היהודים שמוצאם היה מספרד, מצפון אפריקה ומארצות הבלקן.

עקב הפיכתן, בימינו, של שתי קטגוריות אלה לקטגוריות אתניות, החלוקה ספרדי-אשכנזי קיבלה משמעות שלא היתה לה. התבחין המפלה, הנודע כ"אקדמי", של פעולה זו, אמור להיות לשוני וגיאוגרפי: יש לכאורה דוברי לדינו ודוברי ערבית, אלה החיים בארצות הבלקן, בדרום אירופה, משמע באירופה – ואלה החיים בדרום הים התיכון ובמזרח התיכון.

תבחין זה שרירותי לחלוטין, שכן אוכלוסיות אלה דיברו במהלך ההיסטוריה שפות מגוונות: ערבית, ספרדית, פורטוגלית, איטלקית, טורקית, הולנדית, צרפתית, אנגלית – שתי האחרונות באופן מסיבי, בפרט הצרפתית, בטרם נעלם עולמם. המשפט (במקרה זה ההלכה) הוא שמגדיר חברה, הרבה יותר מאשר השפה.

עד הקמתה של מדינת ישראל, אוכלוסיות אלה הגדירו את עצמן "ספרדיות". אבקש להמחיש זאת
XXX

החלוקה השלישית

החלוקה השלישית נוגעת לטיב התרבות ואפשר להגדירה כחלוקה "מורשת/מודרנה". היא מקבילה לחלוקה המודרנית המסדירה את התפיסה של מה שְׁכֻנָּה "יהדות".

לאחר שהופרדה מן הרקע ה"ספרדי" שלה – האמור להיות סגור לאחר גירוש ספרד ולהשתייך לאוצר המשותף של העם היהודי בכללו – התרבות ה"מזרחית" מתוארת כ"מורשת", מונח שמקורו במילה "ירושה", הנכללת בידי התודעה המודרנית בתוך החלוקות שמבצעת האתנולוגיה, המקדשת את הפרספקטיבה של האידיאולוגיה המודרניסטית בתודעה הרווחת. או אז עולם אינטלקטואלי ותרבותי שלם מוקפא במונח יחיד ההופך אותו למורשת מוזיאלית השייכת אך ורק לפולקלור ולאמנויות, ולא למחשבה ולרציונליות.

בדומה לכך, מכוח המבט המודרניסטי (אני מבדיל בין "מודרניזם", שהוא אידיאולוגיה, לבין "מודרנה", שהוא סדר של ציוויליזציה), ה"יהדות", על שלל גוניה והאוניברסליות שלה, הפכה ל"מסורת", כלומר שייכת לסדר של ציוויליזציה שעבר זמנה בתוך המודרנה.

אותו מונח מצביע על הדת של העולם הספרדי, המתוארת כ"יהדות מסורתית", ואף כ"יהדות רכה", תיאור שמשמע ממנו כי תבחין ההערכה של ה"מודרניזציה" הוא לכאורה התפצלות **הכנסייה** האשכנזית לידי זרמים אידיאולוגיים המתעמתים זה עם זה. אין כל מילה המצביעה על הדתיות הספרדית.

מורשת, יהדות מסורתית, מסורת, אמורות להימצא מחוץ להשכלה, מחוץ לרציונליות, מחוץ למודרנה.

מעיין לציין שבתוך השיח הקולקטיבי, גורלה של **המורשת** ה"מזרחית" זהה לזה של **המסורת** היהודית, ושניהם מצומצמים לכלל מציאות שעבר זמנה, במקום שיש בו מחשבה על שלל גוניה ועל השיחיות שלה, כלומר עולם סמלי שלם.

סיכום

שלוש החלוקות האלה מפרקות את ההיגיון ההיסטורי של הסובייקט הקולקטיבי המעסיק אותנו בכנס זה ושהוגדר לאורך ההיסטוריה כ"ספרדי". להפריד את ההיסטוריה הנודעת כ"ספרדית" מן ההיסטוריה הנודעת כ"מזרחית", פירושו לא להבין עוד דבר בזו האחרונה, האמורה להתחיל אם כן במאה ה-17, **[200 שנה לאחור]** לאחר גירוש ספרד.

בניגוד גמור לכך, קיימת היסטוריה אחת ויחידה המאגדת את ספרד הערבית, ולאחר מכן הנוצרית, את הגירוש, את הגולה הפורטוגלית בצפון אירופה, באיים הקריביים, את הודו ואת האימפריה עות'מאנית – ואת ההיסטוריה של ה"מזרח" לאחר מאה ה-17.

משאנו מקבלים על עצמנו פרספקטיבה כזאת, אנו חשופים להתמודדות עם חלוקה רביעית: החלוקה "מדע-מסורת", שמקורה בהשקפת העולם של מדעי היהדות, כלומר משנתם של המחקרים היהודיים האוניברסיטאיים, שנולדה בגרמניה במאה ה-19 ושממחיה הרשמיים אמורים לגרום לנו לכבד את הדוקסה שלה.

יש המון מה לומר בעניין זה, בפרט בנוגע להשפעת ההמצאה של מיתוס "תור הזהב" האנדאלו על הבנתה של אותה היסטוריה.

האתגר הטמון בדיון זה רחב יותר. למצוא מחדש את הממד ה"ספרדי" של היסטוריה זו – הפתרון המועדף עלי – פירושו לשוב ולמצוא את חוט השני של היסטוריה עקיבה של העם היהודי בכללו. כי אכן, העם היהודי הוא שמדובר בו בדיון זה. מאז ימי התנ"ך, הוא התאפיין תמיד בממד כפול: עם "שבטי רחל ולאה", עם שתי הממלכות העבריות, לאחר מכן עם הדו-איבר בבל-ארץ ישראל... שתי המילים המקבילות "אשכנזים וספרדים" גילמו הן ברוח ובמציאות את הממד הכפול הזה בתוך הגלות. שיבת ציון הפגישה שוב את שני המכלולים האלה בארץ ישראל, אך היתה זו הפגישה בעייתית. מה שעומד על כף ביניהם הוא למעשה גורלם של היהדות, של העם היהודי, של ההיסטוריות של יהודיות.